

TEFSİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

The Journal of Tafsīr Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume:10, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2026 (Nisan/April)

Mekkî b. Ebî Tâlib'in Sahih Kıraatlere Yönelik Eleştirileri

Makki b. Abî Tâlib's Critical Evaluations of the Authentic Qur'ānic Readings

التقويمات النقدية لمكي بن أبي طالب للقراءات الصحيحة

İhsan SÜTŞURUP

Dr. Öğr. Üyesi İzmir Katip Çelebi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri
Kur'ân-ı Kerim Okuma ve Kıraat Ana Bilim Dalı
Asst. Prof. İzmir Katip Çelebi University Faculty of Islamic Studies Department of Basic Is-
lamic Sciences Division of Qur'ān Recitation and Qirā'āt
İzmir, TÜRKİYE

İhsan.sutsurup@ikc.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-5757-6447>

<https://ror.org/024nx4843>

Atıf / Citation: Sütşurup, İhsan. "Mekkî b. Ebî Tâlib'in Sahih Kıraatlere Yönelik eleştirileri".
Tefsir Araştırmaları Dergisi 10/1 (Nisan/April, 2026), 413-432.

<https://doi.org/10.31121/tader.1844336>

Bilgi/ Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Type: Research Article

Geliş/Received: 18/12/2025

Kabul/Accepted: 09/04/2026

Yayın/Publication: 30/04/2026

Etik, Çıkar Çatışması ve Fon Desteği Beyanı/Ethics, Conflict of Interest and Funding Statement

Etik kurallara uyulduğu beyan edilmiştir/It was declared that ethical rules were complied with.

Yazar(lar)ın bir çıkar çatışması yoktur ve yazarlar herhangi bir dış fon almamışlardır.
The author(s) has no conflict of interest to declare and received no external funding in Support.

İntihal: Tespit edilmemiştir/ No plagiarism detected. (intihal.net).

Lisansüstü Tezlerden Üretilmesi: Üretilmemiştir.

Production from Postgraduate Theses: Not Produced.

Lisans / License

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayıncı / Published by Ali KARATAŞ / TÜRKİYE

Öz

Bu çalışma, Mekkî b. Ebî Tâlib'in *el-Keşf 'an vücûhî'l-kurâ'âtî's-seb'* adlı eserinde yer alan sahih kıraatlere yönelik eleştirilerini sistematik biçimde inceleyerek, literatürde çoğu zaman göz ardı edilen Mekkî'nin eleştirel yöntemi hakkında daha kapsamlı bir perspektif sunmayı amaçlamaktadır. Araştırmada özellikle Mekkî'nin kıraat farklılıklarını yalnızca rivayet ve nakil ekseninde değil aynı zamanda nahiv, sarf ve fonetik temelli gerekçelerle değerlendirmesi ön plana çıkarılmaktadır. Bu yönüyle Mekkî, dilcilerin yer yer sert ve reddiyeci eleştirileri ile kurrânın mutlak rivayet merkezli tutumu arasında özgün bir denge kurmayı başarmış, böylece kıraat ilmine metodolojik bir derinlik kazandırmıştır. Çalışmada Mekkî'nin delillendirme biçimleri metin merkezli bir okuma ile tespit edilmiş eleştirel yaklaşımının hangi durumlarda dilcilerin görüşleriyle örtüştüğü, hangi bağlamlarda ise hüccet literatüründen ayrıldığı analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, Mekkî'nin kıraat imamlarına yönelen bir eleştiri üslubu benimsemediğini, aksine her bir okuyuşu kendi iç tutarlılığı, fasih Arapçaya uygunluğu, kullanım yaygınlığı ve mushaf hattıyla ilişkisi açısından değerlendirdiğini göstermektedir. Ayrıca Mekkî'nin çoğunluğun kıraatini hüccet kabul etmesi, onun kıraat ilmindeki metodolojik ölçütlerinin rivayet geleneğiyle uyumlu fakat aynı zamanda bağımsız bir dilsel değerlendirme zemini üzerine kurulu olduğunu ortaya koymaktadır. Sonuç olarak çalışma, Mekkî b. Ebî Tâlib'in eleştirel fakat mutedil yaklaşımıyla kıraat ilmine önemli bir metodolojik katkı sunduğunu, sahih kıraatlerin değerlendirilmesinde dil, rivayet ve tarihî bağlamı birlikte ele alan dengeli bir bakış geliştirdiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, Sahih Kıraatler, Arap Dili.

Abstract

This study investigates Makkî b. Abî Tâlib's critical approach to the canonical Qur'anic readings as presented in his work *al-Kashf 'an wujûh al-qirâ'ât al-sab'*, with the aim of clarifying a methodological stance that has remained comparatively underexamined in the scholarly literature. By analyzing the linguistic, grammatical, and phonetic principles underlying Makkî's evaluations, the research demonstrates that he does not confine himself to a purely transmitted, report-based framework; rather, he employs a multifaceted analytical lens that draws upon *nahw*, *şarf*, dialectal evidence, and the phonetic behavior of Qur'anic articulation. Makkî's method thus occupies a distinctive middle ground between the often strict and reductionist critiques of the early grammarians and the more conservative, *isnâd*-centered acceptance found among the *qurrâ'*. Through a text-centered reading of *al-Kashf*, the study identifies Makkî's evidentiary strategies, his manner of arguing, and his criteria for preferring or rejecting specific readings. The findings indicate that his criticisms are directed at the readings themselves rather than at the transmitters, reflecting an objective and principle-based stance. Makkî tends to privilege widely accepted readings, linguistic eloquence, established usage among the Arabs, and compliance with the *rasm al-muşhaf*, while also acknowledging the legitimacy of variant readings that meet the classical criteria of authenticity. His balanced approach shows neither uncritical acceptance nor excessive rigor; instead, it reveals a scholar who seeks to harmonize transmitted authority with linguistic reasoning. Ultimately, the study concludes that Makkî's methodology exemplifies a measured and intellectually rigorous model of *qirâ'ât* criticism, one that contributes to a more nuanced understanding of the scientific foundations of the discipline and challenges both reductive skepticism and unquestioning traditionalism.

Keywords: Qirâ'ât, Makkî b. Abî Tâlib, *al-Kashf*, Authentic Qur'anic readings.

الخلاصة

تهدف هذه الدراسة إلى تحليل انتقادات مكّي بن أبي طالب للقراءات الصحيحة الواردة في كتابه الكلاسيكي الكشف عن وجوه القراءات السبع تحليلًا منهجيًا، وذلك من أجل تقديم رؤية أكثر شمولًا لمنهجه النقدي الذي غالبًا ما أهمل في الدراسات السابقة. ويركز البحث على إبراز تعامل مكّي مع اختلافات القراءات لا بوصفها مجرد مادة نقلية قائمة على الرواية، بل باعتبارها مجالًا للتقويم والتحليل اعتمادًا على أسس نحوية وصرفية وصوتية. وبهذا استطاع مكّي أن يحقق توازنًا مميزًا بين الموقف النقدي الصارم لبعض اللغويين والنزعة النقلية الخالصة لدى القراء، مما أضفى على علم القراءات عمقًا منهجيًا واضحًا. وقد اعتمدت الدراسة على قراءة نصية دقيقة لاستخراج طرائق الاستدلال التي وظّفها مكّي، مع تحليل المواضع التي يلتقي فيها منهجه مع آراء اللغويين، وتلك التي يفتقر فيها عن اتجاهات الاحتجاج السائدة في أدبيات القراءات. وتبين من خلال النتائج أن مكّي لا يتبنّى أسلوبًا نقديًا موجّهًا إلى الأشخاص، بل يقوم بتقويم كل قراءة على حدة في ضوء انسجامها الداخلي، وموافقتها لفصيح العربية، وشيوع استعمالها، وصلتها برسم المصحف. كما تكشف الدراسة أن اعتماده قراءة الجمهور بوصفها معيارًا للاحتجاج يعكس التزامه بأصول الرواية، مع احتفاظه في الوقت نفسه باستقلالية واضحة في التقويم اللغوي. وتخلص الدراسة إلى أن مكّي بن أبي طالب قد أسهم، من خلال منهجه النقدي المتزن، في إغناء علم القراءات، وبلورة رؤية منهجية تجمع بين الرواية واللغة والسياق التاريخي في تقويم القراءات الصحيحة.

الكلمات المفتاحية: القراءات، مكّي بن أبي طالب، الكشف، القراءات الصحيحة، اللغة العربية

Giriş

Kur'an'ın muhafazası ve doğru biçimde aktarılması sürecinde kıraat ilmi erken dönemden itibaren merkezî bir rol üstlenmiş, zamanla kendine özgü yöntem ve ölçütleri olan müstakil bir disipline dönüşmüştür. Farklı bölgelerde yaşayan sahâbî ve tâbîinin rivayet ettiği okuyuşlar karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiş böylece kıraat ihtilaflarının tespiti, açıklanması ve tasnifi için sağlam bir ilmî zemin oluşturulmuştur. Hicrî II. asırdan itibaren kıraat imamlarının nakilleri güvenilirlik açısından öne çıkmış, senedinin sahih olması, Arap diline bir yönüyle uygunluğu ve Osman Mushafı'na mutabakatı gibi üç temel şartı taşıyan okuyuşlar sahih kabul edilerek kıraat ilminin ana eksenini belirlemiştir. Bu ilmî çerçeve oluşmuş olmakla birlikte, özellikle dil âlimleri başta olmak üzere birçok âlim bazı okuyuşları nahiv ve sarf kuralları ile Arapçanın genel kullanım normları bakımından eleştiriye tâbi tutmuştur. Kıraat farklılıklarının dilsel gerekçelerle de değerlendirildiği bu süreçte, bazı okuyuşlar problemlili veya zayıf bulunmuş, böylece kıraat ilmi yalnız rivayete değil aynı zamanda dilsel ölçütlere dayalı bir seçme ve sınıflandırma faaliyetinin konusu hâline gelmiştir.

İlk dönemlerden itibaren Ebû Amr el-Basrî (ö. 154/771), Sîbeveyhi Amr b. Osmân (ö. 180/796), Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822), Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830 [?]), Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), Ebû Hâtım es-Sicistânî (ö. 255/869), Müberred el-Ezdî es-Sümâlî (ö. 286/900), İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923), Ebûbekr b. Mücâhid (ö. 324/936), Ebû Ca'fer en-Nehhâs (ö. 338/950), Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987), İbn Cinnî (ö. 392/1002) ve Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 392/1002) gibi Arap dili ve kıraat ilminde temayüz etmiş âlimler kıraatleri eleştiriye tâbi tutmuşlardır. Bu âlimlerin, kendi mensup oldukları dil ekollerini destekleme amacıyla sahih kıraatler arasında yer alan bazı rivayetleri yalnızca dilsel sebeplerle tenkit etmeleri, esasen bu kıraatlerin geçerliliğini reddetmek için değil kendi ekollerinin fesâhat ve kıyas ölçülerini öne çıkarmak için olmuştur. Esasen onların bazı kıraatleri 'şâz' olarak nitelendirmeleri, rivayetin sahih olmamasından ziyade söz konusu okuyuşun dil açısından daha az tercih edilir oluşuna işaret etmektedir. Nitekim İbn Mücâhid ve Mekkî gibi âlimler, 'şâz' kavramını yalnızca sınırlı durumlarda kullanmakta, bu kullanımla sahih kıraatleri reddetmeyi değil ilgili okuyuşun Arap dili bakımından zayıf ya da rivayet yönüyle yeterince desteklenmemiş olduğuna dikkat çekmeyi amaçlamaktadırlar.¹ Bu durum, kıraatlerin sahihlik şartlarını taşıyor olsa bile dilticilerin tenkidine konu olabilmesini mümkün kılmakta ve böylece kıraat ilmi ile Arap dili arasındaki ilişkinin hassasiyetlerini ortaya koyan önemli bir gösterge olarak karşımıza çıkmaktadır.²

¹ Süleyman Yıldız, "Dilbilimsel Kaynaklarda Sahih Kıraatlere Yönelik Eleştirel Yaklaşımlar", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2023), 158.

² Kıraatlere yönelik eleştirel yaklaşımları konu alan bazı çalışmalar için bk. Ahmet Kütükoğlu, "Kastallânî'nin Mütevâtir Kıraatlere Yönelik Eleştirilere Yaklaşımı", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/39 (2018), 171-210; İrfan Çakıcı, "İlk Dört Asırda Şâz Kıraatlere Yönelik Eleştiriler Üzerine Bir İnceleme", *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi* 4/7 (2021), 266-287; Kadir Taşpınar, "Ebû Amr'ın Eleştiriye Konu Olan Sahih Kıraatleri", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2022), 117-140; Kadir Taşpınar, "Râzî'nin Sahih Kıraatlere Yönelik Eleştirilerinde Zemahşerî Etkisi", *Kilitbahir* 22 (2023), 123-139; Mehmet Maşuk Acar, "Zemahşerî'nin Sahih Kıraatlere Yönelik Eleştirilerinin Analizi (el-Keşşâf Örneği)", ed. Ömer Aslan - Hasan Özalp, *Bütün Yönleriyle Zemahşerî 3* (2023), 61-72; İmran Çelik, "Müberred'in Kıraatlere Yaklaşımı ve Sahih Kıraat Eleştirisi", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2024), 125-152; Yıldız, "Dilbilimsel Kaynaklarda Sahih Kıraatlere Yönelik Eleştirel Yaklaşımlar"; İdris Yiğit, *Temel Meseleleriyle Kıraat ve Tecvid İlminde Lahn Olgusu* (Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2024); İdris Yiğit, "Hicri İlk Dört Asırda Sahih Kıraatlere Yönelik Eleştiriler ve Sebepleri", *Artuklu Akademi: Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 12/1 (2025), 288-308.

Bu çerçevede hem dilcilerin hem de kurrânın eleştirisi yöntemlerine vâkıf olup bu iki yaklaşımı ilmî bir bütünlük içinde değerlendiren önemli isimlerden biri Mekkî b. Ebî Tâlib'dir. Nitekim sahih kıraatlerin tespitinde yaygın kabul gören üç temel şartın, ilk kez onun tarafından sistemli ve teorik bir çerçeveye kavuşturulmuş olması, Mekkî'nin kıraat usûlünün kurumsallaşmasına yaptığı katkıyı gösteren en güçlü göstergelerden biri olarak değerlendirilmektedir.³ Kıraat literatürünün erken ve önemli metinlerinden biri kabul edilen *el-Keşf 'an vücûhi'l-kırâ'âti's-seb'*, hem İbn Mücâhid'in *Kitâbü's-seb'a*'sına tarih bakımından en yakın kaynaklardan biri olması hem de Mekkî'nin kıraati sistemleştiren öncü katkılarını yansıtması sebebiyle ilmî ağırlığı yüksek nitelikte bir eserdir. Özellikle bazı edâ vecihlerinin literatürde ilk kez Mekkî tarafından açıklanmış olması, sonraki dönem kıraat âlimlerinin bu bilgileri ondan nakletmesine zemin hazırlamıştır. Bu bakımdan çalışmanın odağını oluşturan *el-Keşf*, yine müellifin bir diğer telifi olan *et-Tebşıra*'nın şerhi niteliğinde olup müellifin kıraat ihtilaflarını daha ayrıntılı biçimde ele aldığı, dilsel tahlilleri derinleştirdiği ve sahih kıraat anlayışını açıklığa kavuşturduğu bir metindir. Böylece Mekkî, hem erken dönem kıraat düşüncesinin şekillenmesinde hem de sahih kıraat ölçütlerinin ilmî zemine oturtulmasında önemli bir rol oynamaktadır.⁴

Mekkî b. Ebî Tâlib ile alakalı çok sayıda lisansüstü tez⁵ ile makale⁶ kaleme alınmış ve müellifin literatüre olan katkısı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu araştırma, diğer mevcut çalışmalardan farklı olarak kıraat literatürünün erken döneminde önemli bir yer tutan Mekkî'nin *el-Keşf 'an vücûhi'l-kırâ'âti's-seb'* adlı eserini merkeze alarak sahih kıraatlere yönelik eleştirilerini sistematik biçimde incelemeyi amaçlamaktadır. Literatürde Mekkî'nin kıraatleri hangi ölçütlere dayanarak değerlendirdiğine dair bilgiler bulunsa da müellifin sahih kıraatlere yönelttiği eleştirel yaklaşımların hem kavramsal hem yöntemsel açıdan kapsamlı bir analizinin yapılmadığı görülmektedir. Bu durum, makalenin temel problematiğini oluşturmakta ve çalışmayı mevcut literatürdeki belirgin bir boşluğu doldurmaya sevk etmektedir.

Bu çalışma, kıraatlere yönelik dilsel eleştirilerin mahiyetini Mekkî özelinde açık ve sistematik bir biçimde ortaya koyması açısından önem arz etmektedir. Zira klasik kaynaklarda

- 3 Ebû Muhammed b. Hammuş b. Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-İbâne an meâni'l-kırâât*, thk. Abdülfettah İsmail Şelebî (Kahire: Dâru Nahzati Mısır, t.s.), 51; Mehmet Dağ, "Kırâat İlminde Şâzz Kavramı -Kavramın Anlamsal Dönüşümü ve Gerçek Anlamının Tespitine Dair", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 7/2 (2007), 92-98; Osman Bayrakturan, "Kırâatlerin Sınırlandırılması Meselesi", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (2018), 126.
- 4 Bahsi geçen eserle ilgili detaylı bilgi için bk. Mekkî b. Ebî Tâlib, *et-Tebşıra fi'l-kıraati's-seb'*, thk. Muhammed Gavs en-Nedvî (Bombay: Dâru's-Selefiyye, 1982), 52; Ergenç, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve et-Tebşıra fi'l-Kıraati's-Seb' Adlı Eserinin Kıraat İlmindeki Yeri* (Van: Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024).
- 5 "Mekkî b. Ebî Tâlib'in Arap dili gramerindeki yeri", "Mekkî B. Ebî Tâlib'in er-Ri'âye Adlı Eserinin Tecvîd İlmindeki Yeri", "Kırâat ilminde Mekkî b. Ebî Tâlib", "Mekkî b. Ebî Tâlib'in er-Ri'âye li Tecvîdi'l- Kırâ'e ve Tahkiki Lafzî't-Tilâve İsimli Eseri ile İbnü'l-Cezerî'nin et-Temhîd fi 'İlmi't-Tecvîd İsimli Eserinin Mukâyeseli Analizi", "Mekkî b. Ebî Tâlib ve Kur'an İlimlerine Dair Eserlerinde Takip Ettiği Dilsel Yöntem", "Mekkî b. Ebî Tâlib ve et-Tebşıra fi'l-Kıraati's-Seb' Adlı Eserinin Kıraat İlmindeki Yeri", "Mekkî b. Ebî Tâlib'in et-Tebşıra fi'l-Kıraati's-Seb' Adlı Eseri", "Mekkî b. Ebî Tâlib'in el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye Adlı Tefsirinde Kırâat-Anlam İlişkisi" konularında lisansüstü düzeyde tezler kaleme alınmıştır.
- 6 Recep Koyuncu, "Mekkî b. Ebî Tâlib'in el-Keşf 'an Vücûhi'l-Kırâ'âti's-Seb' Adlı Eserine Tecvîhü'l-Kırâ'at Bağlamında Bir Bakış", *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 6/12 (2019), 313-344; Abdullah Sawas, "Mekkî b. Ebî Tâlib'in Kırâat İlmine Katkısı", *Yüzcüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi/Van İlahiyat Dergisi* 8/13 (2020), 290-315; Servet Kılıç, "Mekkî b. Ebî Tâlib'in Sahih Kırâat Kriterlerine Yaklaşımı", *Genç Mütefekkirler Dergisi* 2/2 (2021), 230-257; Ridvan Sanur, "Mekkî b. Ebî Talib ve Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'ye Göre Nesih Problemi", *Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/1 (2022), 32-47; Fatih Çardak, "Mekkî b. Ebî Tâlib'in Nesih Konusuna Yaklaşımı", *Academic Platform Journal of Islamic Research (APJIR)* 7/2 (2023), 193-207; Fatih Çardak vd., "Mekkî b. Ebî Talib'in el-Hidâye İsimli Eserinde Mürcie ve Mu'tezile Mezheplerine Yönelik Eleştirisi", *Beşerî ve Vahyî İlimlerin Entegrasyonu: Mevcut ve Beklentiler*, (2023), 247-266; Arif Akbaba, "Mekkî b. Ebî Tâlib'in Vakf-İbtidâ İlmine Yaklaşım Biçimi (el-Hidâye ilâ bülûğî'n-nihâye Örneği)", *Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/2 (2023), 326-352; Mustafa Dilsiz, "Tefsirde Tenkit Geleneği ve Mekkî b. Ebî Tâlib'in 'el-Hidâye' İsimli Tefsirinde Dilbilimsel Tenkitler", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 11/4 (2024), 2741-2762.

yer alan dilsel tenkitlerin, çoğu zaman eleştirinin isnada mı yoksa ilgili veche mi yöneltildiğinin açık biçimde belirtilmemesi sebebiyle yanlış anlaşılmaya elverişli olduğu görülmektedir. Bu durum, kıraatlerin değerlendirilmesinde zihin karışıklığına yol açmakta, buna bağlı olarak kıraatlerin otoritesini sorgulayan, hatta onları tümüyle reddetmeye yönelik toptancı bir yaklaşımın ortaya çıkmasına zemin hazırladığı gibi kıraatlerin hiçbir şekilde eleştirilemeyeceği yönündeki yanlış algıyı da beslemektedir. Bu çerçevede araştırma, dilsel eleştirilerin bağlamını ve yöneldiği hedefi belirginleştirerek kıraatlerin ilmî temellerinin anlaşılmasına katkı sunmaktadır. Ayrıca yanlış anlamalar sebebiyle ortaya çıkan genelleyici, reddiyeci veya mutlak teslimiyetçi tutumları sorgulatarak kıraat ilminin tarihsel ve rivayet merkezli yapısını daha sağlıklı bir perspektiften değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Nitekim Mekkî, kimi kıraatleri 'lahn', 'müşkil', 'galat', 'kabih', 'kerîh', 'merfûz', 'zayıf' ve 'hata' şeklinde nitelendirecek kadar ayrıntılı tahlillere girmekle birlikte, dilcilerde görülen mutlak reddedici tavrı benimsememiş, rivayet otoritesine bağlılığını muhafaza ederek değerlendirmelerini çoğu zaman sahih kabul etmekle birlikte tercih etme düzleminde temellendirmiştir. Bu bağlamda Mekkî'nin eleştirilerinin, kıraatin sahihliğini reddetmeye değil fasâhat, kıyasa uygunluk, kullanım yaygınlığı ve fonetik istikrar gibi dilsel hususları açıklığa kavuşturmaya yönelik olduğu savunulmaktadır.

Bu araştırma, *el-Kesf*'in ilgili bölümlerini metin merkezli bir yöntemle inceleyerek müellifin fonetik, sarfî ve nahvî gerekçelere dayalı delillendirmelerini sınıflandırmakta, gerektiğinde Ferrâ, Sîbeveyhi, Ahfeş ve Müberred gibi dil otoriteleri ile hüccet literatüründen yararlanarak Mekkî'nin yaklaşımını daha geniş bir ilmî bağlamda konumlandırmaktadır. Bunun yanı sıra müellifin *et-Tebşıra*, *er-Ri'âye* ve *el-İbâne* gibi diğer eserleriyle karşılaştırmalar yapılarak *el-Kesf*'teki yöntemiyle genel kıraat metodolojisi arasındaki süreklilik tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın temel konusu, Mekkî'nin sahih kabul ettiği yedi kıraate yönelttiği eleştirilerin hangi dilsel ve rivayet temelli gerekçelere dayandığını tespit etmek, kapsamı ise bu değerlendirmelerin sahih kıraat literatüründeki yerini ve işlevini açıklığa kavuşturmadır. Erken dönem Endülüs kıraat geleneğinde merkezi bir yere sahip olan Mekkî'nin eleştirel yönünün bütüncül biçimde ilk kez ortaya konulması çalışmayı özgün kılmaktadır. Araştırmanın amacı ise müellifin kıraatleri hangi durumlarda, nasıl bir metodolojik yaklaşımla eleştirdiği konusuna ışık tutmaktır. Bu kapsamda müellifin eleştirileri iki ana kategori altında incelenmiştir: (1) Sesbilgisel/Fonetik Gerekçeli Eleştiriler, (2) Nahiv Temelli Eleştiriler. Böylece Mekkî'nin eleştirdiği okuyuşların bir kısmının Arapça fonetik sistemine, bir kısmının ise nahiv kurallarına dayanan gerekçelerle temellendirildiği gösterilmektedir. Bu yönleriyle makale, Mekkî b. Ebî Tâlib'in kıraat ilmindeki eleştirel katkılarını analiz ederek literatüre özgün bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

1. Sesbilgisel/Fonetik Gerekçeli Eleştiriler

Kıraat farklılıklarının önemli bir bölümü lafzın ses dokusunu oluşturan fonetik unsurlardan kaynaklanmaktadır. Mekkî, harekenin nakli, iki sâkin harfin birleşmesi, imâle, tefhîm-terkîk ve med ile ilgili uygulamaları sistematik biçimde değerlendirmiş, özellikle fonetik açıdan zorluğa sebebiyet veren veya Arap dilinin ses kurallarına aykırılığa yol açan okuyuşları eleştirmiştir. Bu yaklaşım müellifin kıraatin sahihliğini fonetik uygunluk ve kullanım yaygınlığı gibi ölçütlerle beraber değerlendirmesi bakımından dikkat çekicidir.

1.1. Harekenin Değişimi (Nakil)

en-Necm 53/50'de yer alan "عادًا الأولى" ifadesini kurrânın çoğu tenvinli ve hemzeli olarak kelimenin aslî yapısını koruyarak, Nâfi' ve Ebû Amr bunun aksine hemze ve tenvini düşürmek sûretiyle lâm harfini müşedded olarak okumayı tercih etmişlerdir. Nâfi'nin râvisi Kâlûn ise lâm

harfinin ötrelenmesinden sonra kelimenin aslında vâv'ın bulunduğu yerde sükûn halinde bir hemze getirerek okumuştur.⁷ Mekkî, bu kelimeyi izah ederken özellikle Nâfi' ve Ebû Amr'ın tercih ettiği nakl ve idgam uygulamasının sorunlu yönlerine dikkat çekmiştir. Ona göre bu iki imam, tenvini lâm harfine idgam etmek istediklerinde, lâm'ın sâkin olması sebebiyle idgam mümkün olmamış, bunun üzerine hemzenin harekesi lâm harfine intikal etmiştir. Böylece idgamın ancak müteharrik bir harf üzerinde mümkün olabileceği kâidesi gereği lâm, ârizî bir hareke kazanmıştır. Müellif, Arapların bazı kullanımlarında geçici hareketlere itibar ettiklerini belirterek bu uygulamayı teorik olarak açıklamış olsa da bunun dil bakımından güçlü bir dayanağa sahip olmadığına işaret etmiştir.⁸ Bununla beraber o, Kâlûn'un lâm'ın harekesinden sonra vâv'ın bulunduğu yere sâkin bir hemze getirmesini kelimenin aslî yapısını hatırlatarak temellendirme yoluna gitmiştir. Zira "أولى" kelimesinin kökü "وَال" den türeyen "وَالِي" fiili olup buradaki vâv damme hareke nedeniyle önce hemzeye dönüşmüş ardından iki hemzenin birleşmesiyle ikinci hemze hafifletilmiş ve vâv'a kalbomuştur. Kâlûn'un idgam sebebiyle ortaya çıkan kalıcı harekeyi dikkate alıp kelimeyi tekrar asıl haline, yani hemzeli biçimine döndürmesi Mekkî'ye göre fonolojik açıdan tutarlı bir yaklaşımdır.⁹

Müellif, Nâfi' ve Ebû Amr'ın söz konusu okuyuştaki idgam tercihini nahiv uleması açısından zayıf ve hatta bazılarına göre lahn olarak nitelendirildiğini ifade etmiştir. O, bunun sebebini sâkin bir harfe idgam yapmanın mümkün olmaması, idgamda müdgamın sâkin, müdgamun fihin ise mutlaka harekeli olması gerekliliğiyle delillendirmiştir. Esasen bahsi geçen lafızdaki lâm harfinin harekesi ârizî olduğu için dilciler bu harekeyi hakiki olarak kabul etmeyip kelimeyi sâkin olarak nitelendirmiş bu nedenle Nâfi' ve Ebû Amr'ın idgamlı okuyuşunu reddetmişlerdir. Mekkî burada hemzenin aslî, hareke naklinin fer'î olduğu görüşünü savunarak aslolanın hemzeyi korumak, dolayısıyla hareke naklini terk etmek olduğunu söylemiştir. Kurrânın çoğunluğu da bu kural çerçevesinde hemzeyi muhafaza ederek okumayı tercih etmiştir. Bununla beraber ona göre ibtidâda zorunlu olan tahkîkin vasılda da sürdürülmesi daha tutarlı olduğundan, hareke naklini değil hemzeyi koruyan kıraat usulünü seçmek en uygun olanıdır. Yani hemze, kelimenin başında geldiğinde hafifletilmez. O hâlde vasıl ve vakf her iki halde de birbirine muvafık olmalı ve netice olarak hemze aslı üzere bırakılmalıdır. Bu sebeple doğru olan yaklaşım hareke naklinin terk edilip hemzenin muhafaza edilmesidir.¹⁰

Konuyla alakalı ikinci olarak İbrâhim sûresi 14/22'deki "بِمُصْرَخِي" kelimesini kıraat imamlarının çoğu sonundaki mütekellim yâ'sının fethasıyla, Hamza b. Habîb ise bu durumun aksi olarak aynı harfin kesresiyle "بِمُصْرَخِي" şeklinde okumuştur.¹¹ Nahiv âlimlerinin çoğu

⁷ Ebû Bekr b. Ahmed b. Mûsâ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a fî'l-kırâ'at*, thk. Şevki Dayf (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1972), 615; Ahmed b. el-Hüseyn b. Mihran en-Nisâbüri, *el-Mebsût fî'l-kırâ'âti'l-aşr*, thk. Sebî' Hamza Hâkimî (Şâm: Mecma'u'l-Luğa el-Arabiyye, 1981), 430; Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed Ali b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fî'l-kırâ'âti'l-aşr*, thk. Muhammed ed-Dabba' (Beyrut: Dâr-u'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1431), 1/410; Ahmed b. Muhammed Dimyâtî, *İthâfû fî'dâlâi'l-beşer bi'l-kırâ'âti'l-erbe'ate aşar*, thk. Şa'ban Muhammed İsmail (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1407), 74.

⁸ Ebû Muhammed b. Hammuş b. Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Kesf 'an vücûhi'l-kırâ'âti's-seb' ve 'ilelihâ ve hiccihâ*, thk. Muhyiddîn Ramadân (Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1981), 1/91.

⁹ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Kesf*, 1/92.

¹⁰ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Kesf*, 1/93.

¹¹ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 362; Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed İbn Hâleveyh, *el-Hüccet fî'l-kırâ'âti's-seb'* (Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1979), 203; Ebû Amr ed-Dânî, *Kitâbü't-Teyisr fî'l-kırâ'âti's-seba'*, thk. Otto Pretzl (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1984), 134; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/298.

Hamza'nın bu kıraatini hatalı olarak değerlendirmişlerdir.¹² Hatta Ahfeş böyle bir okuyuşun Araplardan sadır olmadığını ve açıkça lahn olduğunu dile getirmiştir.¹³

Mekkî'nin açıklamasına göre Hamza'nın bu kıraati, “به” kelimesinde zamir harfine bir yâ'nın ilâve edilmesi örneğinde olduğu gibi, mevcut harf üzerine ikinci bir yâ'nın eklenmesi esasına dayanmaktadır. Aslında böyle bir usul Arap dilinde mümkün olmasına rağmen iki yâ'nın ve buna müteakip kesrenin gelmesi nutkda ağır olduğu için kullanımda tercih edilen bir unsur olmamıştır. Bu sebeple Hamza, ziyade yâ'yı hafifletmek amacıyla düşürmüş fakat düşen bu harfe işaretten kesre harekeyi muhafaza etmiştir. Esasen bu durum “عليه، به” gibi örneklerde sıkça görülen bir husustur. Bu nedenle müellif, Hamza'nın bu kıraatini teorik olarak dilin aslına uygun bir yöntem olarak nitelendirmiş ancak bunun günlük dilden ziyade daha çok şiirde görüldüğünü zikretmiştir. Bununla beraber ulemadan bazılarının bu okuyuşu açıkça lahn olarak nitelendirmesinin doğru olmadığını, bu kullanım tarzının Arap kabilelerinden Benî Yarbû' arasında bilinen bir lehçeye dayandığını dile getirmiştir. Nitekim Mekkî'nin de işaret ettiği üzere, Kutrub (ö. 210/825 civarı) bu kabileden yâ-i izâfeye fazladan bir yâ eklenmesinin yaygın olduğunu belirtmiş, buna şiirlerden örnekler getirerek görüşünü destekleme yoluna gitmiştir.¹⁴

Buna karşılık Hamza dışındaki diğer kurrânın kelimeyi yâ'nın izafetiyle “بمُصْرَخِي” şeklinde fetha ile okumaları Arap dilinde yaygın olup dil bakımından da daha kolaydır. Çünkü cem'î yâ'sı izafet yâ'sına idgam edildiğinde fetha hareke korunmakta ve iki sâkini gidermek için hareketin fetha olması daha uygun görülmektedir. Ayrıca fethanın, kesre ve dammeye kıyasla yâ üzerinde daha hafif olması sebebiyle müellif bu okuyuşu daha çok tercih edilen ve doğru olan okuma olarak nitelendirmiştir.¹⁵ Netice olarak Mekkî, Hamza'nın kıraatiyle alakalı diğer ulema kadar katı bir tutum sergilememiş olsa da bunu sahih kabul etmiş fakat kullanım açısından zayıf ve tercih dışı olduğunu dile getirmiştir. Buna karşılık diğer kurrânın “بمُصْرَخِي” şeklindeki fethalı yâ okuyuşunun dilin yerleşik kaidelerine daha uygun, yaygın ve kıraat imamlarının çoğunluğunun benimsediği şekil olduğu için açık biçimde tercih edildiğini ifade etmiştir.

1.2. İdgam ve İzhar Yaklaşımı

Arap fonetiğinde idgam ve izhar, harflerin birbirleriyle kurduğu ses ilişkisini düzenleyen iki temel kavramdır. İdgam, yakın mahreçli veya benzer sıfatlı iki harfin kolay telaffuz için birbirine kaynaştırılması, izhar ise harflerin özelliklerini koruyarak açık şekilde okunmasını ifade etmektedir. Kur'an kıraatinde bu iki kavram sadece fonetik olarak değil metnin akıcılığı, lafzın korunması gibi hususları doğrudan etkilediği için önemli bir yere sahiptir. Harflerin şiddet, rihvet, cehr, hems gibi sıfatları ile kelime yapısı ve lehçe farklılıkları, idgam-izhar hususunu belirleyen en temel unsurlardır. Mekkî, kıraat ilminin teknik meselelerini sistematik biçimde ele alan otoritelerden biri olarak, eserinde bu konuya müstakil bir bölüm ayırmıştır.

Müellife göre bir kelime içerisinde cereyan eden idgam, iki harf arasında doğal bir yakınlık oluşturduğu için diğer idgam türlerine göre daha güçlüdür. Harflerin muttasıl olması, araya başka bir unsur girmemesi ve ses akışının kesilmemesi gibi hususlar idgamı fonetik açıdan mümkün kılar. Bu bağlamda müellif, “أَلْبَيْتُ / أَلْبَيْتُكُمْ”, “غَدْتُ بِرَبِّي”, “نَبَذْتُهَا / غَدْتُ بِرَبِّي”, “أَتَخَذْتُمْ” gibi kelimelerde

¹² Ebû İshâk İbrâhim ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'âni ve İrâbuhu*, thk. Abdulcelil Abduh Şelebî (Beyrut: Âlemü'l Kütüb, 1988), 3/159; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ali en-Neccâr - Ahmed Yûsuf Necâtî (Mısır: Dâr-u'l Mısriyye, 1983), 2/75.

¹³ Ebû'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşî el-Belhî el-Evsat Ahfeş, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Mahmud Kırâa (Kahire: Mek-tebetü Hancı, 1990), 2/407.

¹⁴ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 2/26.

¹⁵ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 2/27.

idgam yapılabileceğini söylemiştir.¹⁶ Bununla beraber o, harfin kendi sıfatıyla açık şekilde telaffuz edilmesinin aslolduğunu savunmuş ve kurrânın çoğunluğunun izharlı olan okuyuşları tercih ettiğini, kendisinin de bu şekildeki kıraati kabul ettiğini açıkça dile getirmiştir.¹⁷

Konuyla alakalı el-Bakara 2/284'teki “فَيَغْفِرُ لَكُمْ” ile Âl-i İmrân 3/31'de “وَيَغْفِرُ لَكُمْ” lafızları örnek olarak zikredilmiştir. Buna göre Ebû Amr bu ve benzeri yerlerde râ harfini lâm harfine idgam ederek okumuştur.¹⁸ Esasen bu şekilde olan iki harfin birbirine idgam olunması Basralı dilciler tarafından hoş karşılanmamış, onların bu tavrı sonraki âlimleri de etkilemiştir.¹⁹ Bu bağlamda başta Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) ile Sîbeveyhi²⁰ olmak üzere Zeccâc gibi isimler bu tür rivayetleri ağır bir dil hatası olarak değerlendirmişlerdir.²¹ Mekkî, Ebû Amr'ın râ'yı lâm içine idgam eden okuyuşunu hem dilsel açıdan hem de çoğunluğun kıraatinden ayrılması bakımından eleştirmiştir. Ona göre bir harfin başka bir harfe idgam edilebilmesi için idgam edilen harfin sıfat bakımından daha zayıf olması gerekir. Oysa râ harfi tekrîr sıfatını taşıdığı için lâm'dan daha güçlüdür. Bu nedenle râ'nın idgam edilmesi, tekrîr sıfatının kaybolmasına yol açmakta bu da okunuşun izhar ile yapılmasını zorunlu kılmaktadır.²² Mekkî'nin eleştirisinin ikinci yönü de bu okuyuşta Ebû Amr'ın tek başına kalmış olmasıdır. Ona göre çoğunluğun izharı tercih etmesi, dil açısından da rivayet açısından da bağlayıcı bir ölçüdür ve Ebû Amr'ın okuyuşunun kabih olarak nitelendirilmesinin sebeplerinden birisidir.

Mekkî, “هل” ve “بل” edatlarındaki lâm harfinin kendisinden sonra gelen sekiz harf (ت، ث، ذ، ض، ظ، س، ن) karşısında izhar veya idgamla okunması konusundaki ihtilafı aktarırken idgam yapanların bu tercihinin lâmin sürekli sâkin oluşu sebebiyle lam-ı tarif'e benzemesine dayandırdıklarını belirtmiştir.²³ Bu nedenle lam-ı tarifte câiz olan idgam türlerinin burada da uygulanabileceğini ifade etmiştir. Bununla birlikte müellif, geçici sükûn sebebiyle yapılan idgamları özellikle Kisâ'î'nin râvisi Ebü'l-Hâris'in (ö. 240/854) “مَنْ يَفْعَلُ” örneğindeki okuyuşunu geçici sükûnun lam-ı tarif benzerliği oluşturmamasından ötürü dil açısından zayıf, hatta kabih addetmiştir. Netice olarak bu tür okuyuşlar hem fonetik olarak hem de rivayet açısından sağlam değildir. Bunun dışında Mekkî, izhar yapanların delilini daha sağlam ve asla uygun bulmuştur. Çünkü “هل” ve “بل” ifadelerindeki lâm'ların kelime olarak müstakil oluşu, durulduğunda ayrılmaları ve izharın aslı oluşu bu görüşü desteklemektedir. Kurrâdan bazılarının bir takım harflerde idgam, diğerlerinde izhar yapma tercihlerini ise tarafsız şekilde aktaran müellif, bunu lehçe çeşitliliğinin doğal bir parçası olarak değerlendirmiştir. Sonuç itibarıyla Mekkî, bu meselede açıkça reddedip eleştirdiği kıraatin yalnızca Ebü'l-Hâris'in idgam uygulaması olduğunu ortaya koymakta, bunun dışında idgam ve izhar farklılıklarını dilsel prensipler çerçevesinde açıklamakla yetinmektedir.²⁴

Konuyla ilgili ikinci olarak el-En'âm 6/80'de yer alan “أَنْحَاجُونِي” ve ez-Zümer 39/64 “تَأْمُرُونِي” kelimelerinde kurrânın çoğunluğu müşedded nûn harfi ile, Nâfi' ve İbn Âmir nûn harfini tahfif ederek tek nûn ile okumuşlardır.²⁵ Şeddeli okumanın delili kelimenin aslında iki nûn bulunmasıdır. Birinci nûn, fiilin merfû oluşunun alameti olarak gelmiş ikinci nûn ise fiille yâ

¹⁶ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1/159-160.

¹⁷ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1/161.

¹⁸ Nisâbü'rî, *el-Mebsût*, 95; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/12; Dimyâtî, *İthâf*, 1/461.

¹⁹ Taşpınar, “Ebû Amr'ın Eleştiriye Konu Olan Sahih Kıraatleri”, 125-127.

²⁰ Osman b. Kanber Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselam Harun (Kahire: Mektebetü Hanci, 1988), 4/448.

²¹ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/398-5/22, 167.

²² Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1/243.

²³ Mekkî'nin, sâkin bâ harfinin fâ ve mîm'e idgam edildiği yerlerle alakalı tahlili için bk. Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1/156.

²⁴ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1/153-154.

²⁵ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 621; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/259; Dimyâtî, *İthâf*, 279.

zamiri arasını ayıran bir unsur niteliği taşımaktadır. Dolayısıyla iki nûn'un yan yana gelmesi aynı harfin tekrarına yol açtığı için Arap dilinde ağırlık ortaya çıkmış ve bunu gidermek için nûn'ların birbirine idgam edilmesi tercih edilmiştir. Bununla beraber öncesindeki vâv harfinin med ile okunması da zorunlu hale gelmiştir. Çünkü vâv'dan hemen sonra şeddeli nûn'un sâkin olan ilk kısmının gelmesi iki sâkinin birleşmesine sebep olmakta ve med, bu birleşmeyi engelleyen ayırt edici bir unsur hâline gelmektedir.²⁶

Nûn'u tahfif ile okuyanların delili ise kelimeye art arda gelen iki nûn'un ve ayrıca fiilin içindeki cîm harfinin şeddeli olması sebebiyle oluşan fonetik ağırlığın giderilmesidir. Bu vechte ağırlığı doğuran unsur tekerrür ettiğinden hafzedilmesi gereken harfin ikinci nûn olduğu kabul edilir. Zira birinci nûn, fiilin merfû oluşunu gösteren aslî bir işaret olup onun hazfi fiilin mansub veya meczûm formlarla karışmasına sebep olabileceği için anlam ve îrâb açısından sakıncalı görülmüştür. Dolayısıyla hem tahfif kolaylığı hem de îrâbın korunması gerekliliği birleştiğinde, düşürülmesi gereken unsurun ikinci nûn olduğuna hükmedilmiştir.²⁷

Mekkî, her iki kıraatin hüccetini getirmesine rağmen Arap dilinde bu tür bir hazfin aslında kerih olarak nitelendirildiği ve ancak şiir zaruretinden dolayı caiz olabileceğini belirtmiştir. Dolayısıyla ona göre Kur'an'da böyle bir zorunluluk bulunmadığı için bu tür bir hazfin maul kabul edilmesi mümkün değildir. Netice olarak mezkûr nûn kaldırıldığında yâ zamiri merfû fiilin alameti olan nûn'a doğrudan bağlanır ve nûn aslında fethalı olduğu hâlde yâ zamiriyle birleştiği için kesreye dönüşür. Böyle bir değişim de fiilin aslî yapısını etkiler.²⁸ Bu nedenle müellif, kurrânın çoğunluğunun da benimsediği üzere şeddeli nûn okuyuşunu asıl ve daha uygun olarak tercih etmekte, Nâfi' ve İbn Âmir'in benimsediği muhaffef kıraati ise kâideyi bozup şiir zaruretinden dolayı yapılması gereken ve Kur'an kıraati için münasip olmayan bir uygulama olarak görmektedir.²⁹

Mekkî, idgam konusuyla bağlantılı olarak İbn Kesîr'in râvisi Bezzî'nin (ö. 250/864), aslında iki tâ içerdiği hâlde mushaf hattında tek tâ ile yazılan kelimelerde teşdîdli okumasını tenkit etmiştir. Buna göre Bezzî, kelimenin aslî yapısını koruma ile mushaf hattına aykırı düşme arasındaki dengeyi sağlamak için “فَتَفَرَّقَ”, “تَنَارَ عَوَا”, “لَا تُكَلِّمُ نَفْسَ”, “وَلَا تَبَيِّمُوا” gibi kelimelerde teşdîd yapmıştır.³⁰ Ona göre Bezzî'nin aslı iki tâ harfinden oluşan bazı kelimelerde tâ harfini şeddeli okumasının temel gerekçesi, bu kelimelerin aslî yapısını muhafaza etme arzusudur. Müellif, söz konusu lafızların aslında iki tâ içerdiğini ancak bunlardan birinin hatt-ı Osmânî'de düşürüldüğünü belirtmiş ve bu sebeple harflerin izhar edilerek okunmasının yazıya muhalefet anlamına geleceğini ifade etmiştir. O, teşdîdin yalnızca vasl halinde uygulanabileceğini, ibtidâ durumunda ‘ت’ şeklinde bir başlangıcın mümkün olmadığını, bu sebeple kelime başına elif-i vasl getirilmesinin zaruri olduğunu fakat bunun da mushaf hattına aykırılık teşkil edeceğini dile getirmiştir. Müellif, teşdîdin uygulandığı örnekleri üç grupta toplamış ve özellikle “تَلَطَّى”, “إِذْ تَلَقَّوْنَهُ”, “مَنْ تَوَلَّوْا”, “تَنَزَّلُ” gibi sâkin harften sonra teşdîd gelen yerlerdeki bu türden bir uygulamanın nahiv açısından çirkin ve fonetik olarak ağır olduğunu açıkça dile getirmiştir. Bu sebeple müellif, Bezzî'nin bu tür okuyuşlarını zayıf bularak açık biçimde eleştirmiş, buna karşın kurrânın çoğunluğu tarafından benimsenen tahfifli kıraati daha sahih ve tercih edilebilir olarak

²⁶ Mekkî b. Ebî Tâlib, *Müşkilü'l-îrâbu'l-Kur'ân*, thk. Hâtım Sâlih ed-Dâmin (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405), 1/258; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, 143; Ebû Alî Hasen b Ahmed b Abdilgaffâr Ebû Ali Fârisî, *el-Hücce fi ilel'l-kirâ'ati's-seb'* (Kahire: Merkezu Tahkiki Tûras, 1983), 3/332.

²⁷ Mekkî b. Ebî Tâlib, *Müşkil*, 1/258; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, 143; Fârisî, *el-Hücce*, 3/332.

²⁸ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Kesf*, 1/258, 436-437.

²⁹ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Kesf*, 1/258.

³⁰ Nîsâbü'rî, *el-Mebsût*, 152; Abdurrahman b. Muhammed İbn Zencele, *Hüccetü'l-kirâ'ât*, thk. Saîd el-Efgânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2014), 146; Dâni, *Kitâbü't-Teysîr*, 83; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/232; Dimyâtî, *İthâf*, 412.

nitelendirmiştir. Böylece Mekkî, Bezzî'nin tercihinin her ne kadar rivayete dayanıyor olsa da dilbilgisel ve sesbilgisel açıdan problemlili olduğunu vurgulayarak eleştirisini temellendirmiştir.³¹

Mekkî, *el-Keşf* eserinde hiçbir idgamlı kıraati doğrudan kesin hükümlerle reddetme yoluna gitmemiş ancak usûl yaklaşımı gereği idgamı yalnızca “caizliği açıklanan/câiz olan bir uygulama” olarak görmüştür. O, bu tür yerlerde yaptığı izahlardan sonra izharı daha güzel ve doğru kabul ettiğini, aslı olan kıraatin bu yönde olduğunu açıkça ifade etmiştir. Bu çerçevede müellif, meseleye dair yaklaşımını son derece açık bir üslupla ortaya koymakta, idgamlı okuyuşu tercih eden rivayetleri aktarmakla birlikte bunları desteklemediğini, yalnızca illet ve gerekçelerini izah ettiğini özellikle belirtmektedir. Metodolojik açıdan ise izharı daha sağlam ve tercih edilebilir bir uygulama olarak gördüğünü açık biçimde göstermektedir.³² Netice olarak müellif idgamın neden caiz görüldüğünü sebepleriyle açıklasa da hiçbir durumda idgamı üstün veya tercih edilebilir bir kıraat olarak sunmamış, kurrânın çoğunun izharlı okuyuşlarını hüccet kabul ederek ön plana çıkarmıştır.

1.3. Elif'in İsbâtı ve İskâtı

el-Kehf 18/38' de geçen “لَكِنَّا هُوَ اللَّهُ رَبِّي” ifadesindeki elif'in iskât veya isbât ile okunması hususunda kıraat imamaları arasında ihtilaf vuku bulmuştur. Buna göre İbn Kesîr, Ebû Amr, Âsım, Hamza ve Kisâî, kelimeyi vasılda elif'in iskâtı, vakfta ise isbâtıyla okumuşlardır. İbn Âmir ise aynı ifadeyi “لَكِنَّا هُوَ اللَّهُ رَبِّي” şeklinde vasıl ve vakf halinde elif'i isbât ederek okumayı tercih etmiştir. Esasen buradaki elif'in vakf halinde okunmasından ziyade vasıl halindeki durumunda ihtilaf bulunmaktadır.³³

Elif'i vasıl ve vakfta isbât ile okuyanların delili buradaki ifadenin aslının “لَكِنَّا أَنَا” olmasıdır. Burada “أَنَا” de bulunan hemze, tahfif gayesiyle iskât edilmiş ve “لَكِنَّا” şeklini almıştır. Daha sonra “لَكِن” kelimesinin sonundaki nûn ile “أَنَا” den gelen nûn arasında idgam gerçekleşmiş ve iki nûn tek bir şeddeli nûn hâlini almıştır. Bu nedenle elif, lafızdaki aslı yapıyı korumak için her iki halde de okunmuştur. Bununla beraber vasıl halinde elif'in düşürülmesini savunanların delili ise şudur: Konuşma akıcılığı içinde nûn üzerindeki fetha, kendisinden sonra gelmesi gereken elif'i karşılamaya yeterli görülmüştür. Yani fetha, elif'i temsil eden bir işlev kazanmıştır. Bu yüzden vasıl halinde elif'in düşürülmesi uygun bulunmuştur. Ancak vakfta elif'in korunması, mushaf hattına uyum amacıyla yapılmıştır. Çünkü yazıda vakf halinde elif yer almaktadır.³⁴

Mekkî, vasılda elif'i muhafaza ederek okumayı tercih eden İbn Âmir'in bu okuyuşunu eleştirmiştir. Ona göre “أَنَا” kelimesindeki elif, hâü's-sekt gibi yalnızca vakfta harekeyi belli etmek için getirilen bir unsurdur. Bu nedenle ona göre vasılda bu şekilde isbât edilmesi kabih kabul edilir. Basralı dilcilere göre أَنَا'nın aslının “أَنَّ” olduğunu ve sonundaki elif'in vakfta okuyuşu güçlendirmek için eklendiğini aktaran müellif, burada vasılda elifi devam ettirmenin tıpkı hâü's-sekti vasılda okumak gibi dil açısından uygun olmadığını savunmuştur. Müellif, “Nasıl ki hâü's-sekti vasıl halinde sabit tutmak kabih ise aynı şekilde أَنَا'deki elif'i vasıl halinde sabit tutmak da kabihdir.” ifadesiyle bu kıraatin net bir biçimde uygun olmadığını dile getirmiştir. Dolayısıyla ona göre vasıl halinde elif'in düşürülerek okunması zorunludur. Çünkü elif'i isbât

³¹ Konuyla alakalı benzer olan Bezzî'nin teşdid ile okuma tercihinine yönelik eleştirisi için bk. Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1/314-315.

³² Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1/147-149.

³³ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 391; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/311; Dimyâtî, *İthâf*, 366.

³⁴ İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, 226; Fârisî, *el-Hücce*, 5/145.

etmek hem kelimenin aslî yapısını bozacak hem de Arap dilinin kullanımına aykırı bir ağırlığa sebep olacaktır.³⁵

1.4. İmâlenin Tercih Edilmesi

Kıraat literatüründe “fetha harekeyi kesreye, elif'i ise yâ harfine yaklaştırarak seslendirme” şeklinde tarif edilen³⁶ imâle ile alakalı kurrânın farklı yönde tercihleri olmuştur. Kur'an sûrelerinin başında yer alan hurûf-u mukatta'ada özellikle “الر، المر” gibi başlangıçlarda ortaya çıkan kıraat farklılıkları, Mekkî'nin dikkatle ele aldığı konulardandır. Genel olarak İbn Kesîr, Kâlûn ve Hafis bu harfleri feth ile okumuş, Verş ise orta bir sesle beyne ile telaffuz etmiştir. Diğer kıraat imamı ise bu harflerde imâle yapmayı tercih etmiştir.³⁷ Mekkî, burada Sîbeveyhi'ye atıf yaparak bu tür imâlelerin gerekçesini Hurûf-u mukatta'adaki râ harfinde yer alan med halindeki elif'in aslî itibarıyla yâ'dan dönüşmüş bir ses kabul edilmesi olarak açıklamıştır. Bu sebeple benzeri harfler “mâ/ما، lâ/لا، illâ/إلا” gibi imâle kabul etmeyen kelimelerden ayrırlar ve isim olarak kullanıldıklarında imâle yapmak mümkün hale gelir.³⁸

Konuyla alakalı olarak Meryem Sûresi 19/1'deki mukatta'a harflerinden “كَيْلَيْعَصَ” hakkında kurrâ arasında ihtilaf vuku bulmuştur. Buna göre Nâfi', İbn Kesîr, Âsım, Ebû Ca'fer ve Ya'kûb hem hâ'yı hem yâ'yı fetha ile okuyarak telaffuz etmiş ve sâd harfinin hecesinde yer alan dâl harfini de izhar ile okumuşlardır. Buna karşılık İbn Âmir hâ'yı fetha, yâ'yı ise kesra ile okumuş, böylece kelimenin orta hecesinde daha ince bir geçiş meydana gelmiştir. Ebû Amr ise hâ'yı kesra, yâ'yı fetha ile okuyarak diğer imamlardan ayrılmıştır. Yine kıraat imamlarından Kisâi, Ebû Amr'ın el-Yezîdî tarikiyle nakledilen rivayetinde; Yahyâ ise Ebû Bekr tarikiyle Âsım'dan gelen rivayetinde hâ ve yâ harflerini kesra ile okumuşlardır.³⁹

Mekkî, burada kurrânın tercihi hakkında yorumda bulunmuş ve okuyuşları fonetik açıdan karşılaştırmıştır. Ona göre telaffuzun yukarıdan aşağıda bir sesle okunması telaffuzun kolaylaşmasını sağlamış olup burada yapılan imâle daha kuvvetli ve güzel bir tercihtir. Buna karşın müellif, Ebû Amr'ın hâ harfinde imâle yapmasının kalın harfin sesinin inceltirilerek okunmasının nutk cihetinden zorluk oluşturmaya sebebiyle bu okuyuşu kabih olarak nitelendirmiştir.⁴⁰ Dolayısıyla Mekkî, genel olarak imâle ile okuma hususunda olumsuz bir görüşe sahip olmakla beraber telaffuza zorluk verecek durumda imâle yapılmasını isabetli bulmadığını açıkça dile getirmiştir. Bu sebeple müellif, hem fonetik açıdan zorlayıcı bir ses ortaya çıkarması hem de imâle ilkesinin doğasında bulunan kolaylaştırma amacına aykırı düşmesi sebebiyle hâ'yı imâle eden kıraati eleştirme yoluna gitmiştir.

1.5. Ha-i Sekt Konusuna Yaklaşımı

Kelimenin aslında bulunmayan ancak vakf sırasında kolaylık olması için sonuna eklenen “هـ” harfi sekt ile okunan kelimelerde vakfedilirken kıraat imamlarının tamamı “هـ” harfini

³⁵ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Kesf*, 2/61-62.

³⁶ İbn Fâris, *Mu'cem*, 367; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 13/234; Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-Nahu*, thk. Abdülhüseyn el-Fetli (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 3/160; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/30; Dimyâtî, *İthâf*, 1/102.

³⁷ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Kesf*, 1/186.

³⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/34.

³⁹ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 406; Nisâbü'rî, *el-Mebsût*, 278; Dâni, *Kitâbü't-Teyisîr*, 147; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/71; Dimyâtî, *İthâf*, 375.

⁴⁰ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Kesf*, 1/187.

koruyarak duraklamışlardır. Vasl halinde ise bazı farklı görüşler meydana gelmiştir.⁴¹ Bu tarz kelimelerin yazılış ve okunuşları kıraat kitaplarında incelemeye konu olmuştur.⁴² Mekkî b. Ebî Tâlib de bu konuyu ele almış ve el-Hâkka 69/19'daki “كِتَابِيَةُ إِيَّيْ” ifadelerinde Nâfi'nin râvisi Verş'in rivayetinde hemzenin harekesinin öncesindeki kelimenin son harfi olan hâ harfine aktarılması hususunda ihtilaf bulunduğunu zikretmiştir. Esasen bu şekilde gelen hâ-i sektler kendisinden önceki harfin vakf halindeki harekesini göstermek üzere kelimeye sonradan eklenmiş bir unsur olarak değerlendirilmiştir. Bunun sebebi vakfedilen her harfin sükûn üzere okunmasıdır. Dolayısıyla konuyu incelemeye tabi tutan âlimler, yâ-i mutekellim'in vasılda harekeli, vakfta ise sâkin hâlde okunması sebebiyle iki durumun birbirine karışmasını hoş karşılamamışlardır. Bu sebeple yâ'nın vasıldaki aslî harekesini vakf halinde muhafaza etmek için kelimeye sonradan bir hâ eklenmiştir. Genel kaide olarak vasılda harekeli olan harf vakfta mutlak olarak sükûn üzerine okunup vasılda sâkin olan harf ise vakfta yine sâkin kalır. Bu nedenle hâ'nın yalnızca üzerinde vakf yapılan yerlerde sabit olması uygundur. Esasen bu yaklaşım, hâ'nın fonksiyonunun vakf anıyla sınırlı olduğu, vasılda ise düşürülmesinin daha uygun görüldüğü anlayışına dayanmaktadır.⁴³

Mekkî, ifade edildiği üzere bu şekilde sonradan harfe dahil olan hâ harfinin aslî bir harf olmayıp sadece vakf halinde yâ-i mutekellim'in harekesini göstermek için getirilmesi sebebiyle harekenin hâ'ya aktarılmasını doğru bir uygulama olarak görmemiştir. Ona göre harekenin nakli yalnızca hemze ile bitişik olan sakin harfe yapılabilir. Oysa bu ve benzeri yerlerdeki hâ, hemzeye muttasıl olmayıp hemze başlangıç konumundadır. Dolayısıyla bu durumdaki hâ'yı harekenin nakli ile okumak onu kelimenin aslî bir parçası yapmak anlamına gelir ki bu, hâ-i sekinin özelliğine aykırı bir durumdur. Aynı şekilde el-Hâkka 69/28-29'daki “مَالِيَةٌ هَلْكَ” ibaresindeki iki hâ harfinin de birbirine idgam olunmasını caiz görmeyen Mekkî bunun sebebinin buradaki ilk hâ'nın vakf için olup vakfın bulunduğu yerde iki harf arasında bağlantı olmasına bağlamıştır. Dolayısıyla bu gibi durumlarda idgam şartı meydana gelmemektedir. Mekkî, bu iki hâ'nın vaslen okunmasının yanlış olduğunu hatta bazı nahivcilerin bu tür bir okuyuşu lahn kabul ederek bu şekilde okunmasının namazı bozacağını ifade ettiğini aktarmıştır. Bu nedenle ona göre doğru olan, her iki yerde de mutlaka vakf yapılmasıdır. Zira vakfın gerekli olduğu yerde ne hareke nakli ne de idgam câiz olmaktadır. Böylece Mekkî, harekeyi nakil ile okuyanları ve hâ'ları birbirine idgam ederek okuyanları açıkça galat yaptıkları hususunda eleştirmiş ve sahih olanın vakfedilerek okunması olduğunu kesin bir dille belirtmiştir.⁴⁴

2. Nahiv Gerekçeli Eleştiriler

Mekkî, Arap dilinde güçlü bir birikime sahip olması sebebiyle kıraat ihtilaflarını yalnızca rivayetler üzerinden değil aynı zamanda Arapça'nın nahiv kaideleri, kullanım yaygınlığı ve lafzî yapılar çerçevesinde incelemiştir. Bununla birlikte o, Ferrâ, Sîbeveyhi, Ahfeş ve Müberred gibi otorite dilcilerin yaklaşımını tamamen benimseyen katı bir çizgiye sahip değildir. Müellif, kıraat ihtilaflarını tahlil ederken dilsel gerekçeleri titizlikle aktarmış bununla beraber kıraat imamlarının rivayet otoritesini gözetken daha mutedil bir yöntem benimsemiştir. Bu sebeple Mekkî'nin nahiv temelli eleştirileri, yer yer dilcilerin kanaatleriyle kesişse de çoğu zaman kıraat geleneğinin iç tutarlılığını ve rivayet değerini esas alan bir denge gözetir. Bu bölümde,

⁴¹ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 188; Dâni, *Kitâbü't-Teysîr*, 82, 105, 214; İbrâhîm el-Makdisî Ebû Şâme, *İbrâzü'l-me'ânî min hurzi'l-emânî*, ed. İbrâhîm Atve İvaz (Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî Matbaası, 1402), 705; İbnü'l Cezerî, *Tahbîru't-Teysîr fi krâati'l-eimmeti'l-aşere*, thk. M. Müflih Kudât (Amman: Dârü'l-Furkân, 2000), 590.

⁴² Benzer diğer örnek için bk. Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Kesf*, 2/308-309.

⁴³ İbn Zencele, *Hüccetü'l-kırâ'ât*, 719; Osmân ed-Dâni, *el-Müktefâ fi'l-Vakfi ve'l-İbtidâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987), 68.

⁴⁴ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Kesf*, 1/93-94.

müellifin i'rab farklılıkları, atıf yapıları, mübteda-haber ilişkileri, hâl-sıfat ayrımları, iki sâkinin birleşmesi ve lafzın aslî yapısına ilişkin değerlendirmeleri bölüm bölüm analiz edilerek hem dilsel hem semantik gerekçeleri nasıl kullandığı ortaya konulacaktır. Böylece onun kıraat imamlarının tercihlerini ne şekilde temellendirdiği, hangi durumlarda nahiv gerekçesiyle tenkitte bulunduğu ve hangi durumlarda rivayeti öncelediği, bütüncül bir bakışla tespit edilecektir.

2.1. Mübteda-Haber/Hal-Sıfat Değişikliği

el-İnsân 76/21 "عَالِيَهُمْ ثِيَابٌ سُنْدُسٌ خُضْرٌ وَإِسْتَبْرَقٌ" âyetindeki "عَالِيَهُمْ" kelimesi Nâfi' tarafından yâ'nın sükûnu ve hâ'nın kesresiyle, diğer kura tarafından ise yâ'nın fethası, hâ'nın dammesi ile okunmuştur. Devamındaki "خُضْرٌ وَإِسْتَبْرَقٌ" ifadesinde Nâfi' ve Hafs her iki kelimeyi de merfû ile İbn Kesîr ve Ebû Bekr Şu'be ilk kelimeyi mecrûr ikincisini merfû olarak okumuşlardır. İbn Âmir ve Ebû Amr ise ilk kelimeyi merfû, ikincisini mecrûr okumuşlardır. Hamza ve Kisâî de her iki kelimeyi de mecrûr okumuşlardır.⁴⁵ Görüldüğü üzere bahsi geçen âyette birçok ihtilaf okuma biçimi meydana gelmiş bunun neticesinde nahivciler arasında farklı şekillerde değerlendirilmiştir.⁴⁶

Mekkî'ye göre "عَالِيَهُمْ" kelimesi mansub okunduğunda ya "üzerlerinde, üstlerinde" anlamında zarf kabul edilir ya da "onlara kavuşan" veya "onlara verilen karşılık" cümlelerindeki gizli zamire bağlı hâl olarak anlaşılır. Söz konusu kelime "عَالِيَهُمْ" şeklinde merfû okunduğunda ise mübtedâ konumunda kabul edilir ve sonrasında "ثِيَابٌ" kelimesi onun haberi olur. Müellif, ayrıca "سَامِرًا تَهْجُرُونَ"⁴⁷ veya "فَقَطَّعَ دَابِرَ الْقَوْمِ"⁴⁸ örneklerinde olduğu gibi "عَالِي" kelimesinin bazen tekil lafızla cemaat ifade eden bir isim olarak kullanılabileceğini belirtmiştir. Buna göre "عَالِيَهُمْ" kelimesi, anlam bakımından geleceğe işaret eden bir ayrılık/ayrışma manası taşıdığı için nekre sayılmış bu sebeple hâl konumunda mansub okunması câiz görülmüştür. Ancak bazı nahivciler göre bu kelimenin nekre oluşu kelimenin ibtidâ konumunda merfû okunmasına engel teşkil etmektedir.⁴⁹

Âyetin devamında gelen "خُضْرٌ وَإِسْتَبْرَقٌ" lafızlarında ise Mekkî, i'rab farklılıklarını açıklarken "خُضْرٌ" kelimesinin mansub okunmasının "سُنْدُسٌ" kelimesine sıfat kılınmasıyla, merfû okunmasının ise "ثِيَابٌ" kelimesine sıfat olmasıyla açıklandığını belirtir. "إِسْتَبْرَقٌ" kelimesi merfû okunduğunda "ثِيَابٌ" lafzına atfedilmiş, mecrur okunduğunda ise "سُنْدُسٌ"e bağlanmıştır. Mekkî, "إِسْتَبْرَقٌ" lafzının aslında "kalın ipek" anlamına gelen yabancı bir isim olduğunu, bu yüzden mecrur hâlde cer alamayacak bir gayr-i munsarif kelime sayılmadığını, aksine nekre oluşu sebebiyle munsarif kabul edilmesi gerektiğini vurgular. Bu bağlamda İbn Muhaysın'ın kelimeyi bu şekilde okumasını vehm olarak değerlendirmiş ve eleştiriye tabi tutmuştur. Esasen bu durumun kelimenin fiil kökeni olduğu yönündeki görüşleri ise lafzen mümkün olmakla beraber fakat anlam bakımından uzak bulur.⁵⁰

Mekkî, bahsi geçen âyetteki nakledilen kıraatler arasında nahiv yönüyle ayrıntılı bir değerlendirme yapmış olsa da ifadelerinden anlaşıldığı üzere yâ'nın sükûnla okunduğu kıraati zayıf bulan bir yaklaşım sergilemektedir. Nâfi' ve Hamza'nın okuduğu sâkin yâ, nahivde mübtedânın nekra ile başlaması gibi Arapça açısından tartışmalı bir yapıya dayanmaktadır. Mekkî,

⁴⁵ Dâni, *Kitâbü't-Teysîr*, 218; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/396; Dimyâtî, *İthâf*, 566.

⁴⁶ Benzer diğer örnek için bk. Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Kesf*, 2/355-356.

⁴⁷ el-Mü'minûn 23/67.

⁴⁸ el-En'âm 6/45.

⁴⁹ Mekkî b. Ebî Tâlib, *Müşkil*, 2/787.

⁵⁰ Mekkî b. Ebî Tâlib, *Müşkil*, 2/788.

bunu açıkça zayıf olarak değerlendirmiş ve bu kıraatin bazı yönlerden problem teşkil ettiğine işaret etmiştir. Ancak o, yaptığı yorumun ardından lafzın marife gibi görünmesiyle zayıflığın giderildiğini söylemesi bu kıraati bütünüyle reddetmediğini fakat ihtiyatla ele aldığını göstermektedir. Buna karşılık diğer kurrânın rivayet ettiği meftûh yâ olan kıraatte, onun izahlarında daha sağlam bir nahiv temeline oturtulmuştur. Bu sebeple Mekkî, her iki kıraati nakletmekle birlikte, nahivsel istikrar ve Arapça kullanım açısından yâ'nın meftûh okunduğu kıraate daha yakın ve onu daha sahih gören bir tavır ortaya koymaktadır.⁵¹

Konuyla alakalı temas edilecek olan ikinci örnek en-Nahl 16/12'deki “وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ” âyetidir. Burada ilgili kelimelerde kurrânın çoğu son harekeleri nasb ile, İbn Âmir bunun hilafına ref üzere okumuştur.⁵² Mekkî, diğer kurrâdan ayrılıp tek olarak ref okuyan İbn Âmir'in kıraatinin delilini kelimeleri kendinden önce gelen bağlamdan ayırmaları ve onları mübteda yapmaları olarak şerhetmiştir. Buna göre kelimeler birbirine atfedilmiş isimler olup “مُسَخَّرَاتٍ” kelimesi mübtedanın haberidir. Burada kelimeler mansub olarak okunduğunda “مُسَخَّرَاتٍ” hâl konumunda olmaktadır. Âyetin başında “سَخَّرَ” (*Allah onları hizmetinize verdi.*) fiili zaten zikredilmiş olduğundan hâlin tekrar edilmesi müellif tarafından gereksiz ve kabih olarak nitelendirilmiştir. Bu nedenle “مُسَخَّرَاتٍ” kelimesinin hâl yapılması anlam olarak uyumsuz olunca, önceki isimler ref edilmiş ve “مُسَخَّرَاتٍ” onların haberi yapılmıştır. Kurrânın çoğunluğunun tercihi olan mansub okuyuşun delili ise bu kelimeleri önceki cümleye atfetmeleri ve “سَخَّرَ” fiilinin amelini sürdürmeleridir. Böylece cümlenin siyâk ve sibk bakımından bütünlüğü korunmakta, sözün akışı kesintiye uğramadan devam etmektedir. Bu bağlamda “مُسَخَّرَاتٍ” kelimesi, hâl konumunda olup anlam yönünden “سَخَّرَ” fiilini desteklemekte ve onunla beraber amel etmektedir. Araya başka kelimeler girmiş olsa da hâlin fiille olan anlam bağı kopmadığından bu tür bir uzaklık nahiv âlimlerince câiz görülmüştür. Yalnızca “النُّجُومُ مُسَخَّرَاتٍ” kısmını ref edenlerin delili ise, “الشمس والقمر” kelimelerini “سَخَّرَ” fiilinin mef'ûlüne atfetmeleriyle birlikte “والنجوم مسخرات” kısmını yeni bir mübteda-haber cümlesi olarak ibtidâ etmeleridir. Çünkü “مُسَخَّرَاتٍ” kelimesinin hâl yapılması yukarıda ifade edildiği gibi kabih kabul edilmiştir.⁵³

Mekkî, bahsi geçen âyetteki kıraat farklılıklarını açıklarken hem nahvî hem semantik gerekçelere başvurarak her bir okuyuşun delillerini ayrıntılı şekilde temellendirme yoluna gitmiştir. Burada dikkat çekici olan husus müellifin her üç kıraate dilsel gerekçe sunması ancak nihayetinde çoğunluğun kıraati olan nasb okunuşunu “el-ihtiyâr” olarak nitelendirip tercih etmesidir. Bununla birlikte o, özellikle İbn Âmir'in ref kıraatini her ne kadar anlam yönünden güçlü olsa da “مُسَخَّرَاتٍ” kelimesinin hâl olarak kullanılmasının “سَخَّرَ” fiilinin anlamını tekrar ederek kabih bir okuyuş olduğunu açıkça ifade etmiştir.

2.2. Hamza'nın “وَالأَرْحَامُ” Kelimesinde Mecrûr Kıraati

en-Nisâ 4/1'deki “وَالأَرْحَامُ” kelimesinde Hamza, diğer kurrâdan farklı olarak hafd ile okumuş⁵⁴ ve neredeyse konuyla ilgilenen ulemanın tamamı tarafından eleştiriye maruz kalmıştır. Nehhâs'ın aktardığına göre Basra dil ekolünün önde gelen isimleri, mecrûr zamire atıf yapılarak gerçekleştirilen cer kıraatini dil bakımından hatalı bir okuma olarak değerlendirmiş ve bu tür bir telaffuzun doğru kabul edilemeyeceğini açıkça ifade etmişlerdir.⁵⁵ Kûfe ekolü ise aynı

⁵¹ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 2/354-355.

⁵² İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 282; Dâni, *Kitâbü't-Teysîr*, 110; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/302; Dimyâtî, *İthâf*, 350.

⁵³ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 2/35.

⁵⁴ İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 226; Nisâbûrî, *el-Mebsût*, 175; Dâni, *el-Müktefâ*, 48; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/247; Dimyâtî, *İthâf*, 236.

⁵⁵ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil el-Murâdî el-Mısırî en-Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, thk. Züheyr Gâzî Zâid (Beyrut: Âlemü'l-Kutub, 1409), 1/197.

kıraati kabih şeklinde nitelendirerek eleştirmiş ancak Basralıların aksine bu değerlendirmenin dayandığı dilsel gerekçeleri yeterince açıklamamışlardır. Sîbeveyhi'nin konuya yaklaşımı daha sistematik olup mecrûr zamirin tenvin konumunda bir unsur sayıldığını, bu nedenle üzerine atfın mümkün olmadığını belirtmiştir. Bu sebeple söz konusu okuyuşun dil kurallarına aykırı olduğunu düşünerek onu kabih olarak değerlendirmiştir.⁵⁶ Ferrâ da benzer bir tutum sergilemiş, zâhir bir ismin mecrûr zamir olan (به) üzerine atfedilerek okunmasını dil açısından sorunlu bulmuş ve bu tür bir kullanıma yalnızca şiirde, zaruret halinde başvurulabileceğini dile getirmiştir.⁵⁷

Zeccâc, Hamza'nın bu okuyuşunu hem dilsel ölçütlere hem de Hz. Peygamber'den gelen sahih hadislere aykırı düşmesi bakımından hatalı olarak değerlendirmiştir.⁵⁸ Bununla beraber Kurtubî'nin (ö. 671/1273) naklettiğine göre Hamza'nın "وَالْأَرْحَامُ" ve "بِمَصْرُخِي" şeklindeki okuyuşlarına yöneltilen en çarpıcı eleştirilerden biri Arap dili âlimlerinden Müberred'e aittir. Onun aktardığına göre Müberred, bu iki kıraatin dilsel açıdan kabul edilemez olduğunu vurgulamak için oldukça sert bir ifade kullanmış, "Eğer arkasında namaz kıldığım bir imamın bu iki kıraatle namaz kıldırıldığını işitseydim, ayakkabılarımı kapıştığım gibi orayı hemen terk ederdim." demiştir. Bu söz, hem Müberred'in nahiv kurallarına gösterdiği titizliği hem de söz konusu kıraatleri ne derece problemlili gördüğünü açık biçimde göstermektedir.⁵⁹

Mekkî, Hamza'nın bu kıraatini Basralı dilcilerin yaklaşımıyla paralel biçimde açıkça kabih olarak nitelendirmiştir. Zira ona göre bu tür bir atıf, hem kullanım bakımından son derece nadir olup hem de yerleşik nahiv kaideleriyle uyumlu değildir. Mekkî bu değerlendirmesini birkaç gerekçeye dayandırır: Öncelikle "به" ifadesindeki zamir, işlev itibarıyla tenvinin yerini tutan bir unsur olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple onun üzerine açık bir ismin atfedilmesi doğru görülmez. İkinci olarak zamirin cer halinde bulunması, onu harf-i cer ile güçlü bir bağ içine sokmakta ve böyle bir yapının hemen ardından atıf harfinin getirilmesi Arap dilinin tabiatına aykırı düşmektedir. Son olarak atıf ilişkisi, atfedilen unsur ile kendisine atıf yapılan unsur arasında anlam ve hüküm bakımından bir denklik gerektirdiğinden her iki unsurda da aynı tür işlemin geçerli olması gerekir.⁶⁰

Müellif, "تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامُ" şeklindeki okuyuşta yapılan atfı nahiv açısından doğru bulmamış ve hem Hamza'nın mecrûr kıraatini hem de zamir üzerine yapılan atfı aynı derecede hatalı görmüştür. Ona göre cümlelerin sağlam bir yapıya kavuşması ancak ikinci unsura yeniden bir harf-i cer getirilmesiyle mümkündür. Bu nedenle kurrânın büyük çoğunluğunun "وَالْأَرْحَامُ" kelimesini mansub okuyarak atfı doğrudan "الله" ismine bağlamasını hem anlam hem de nahiv açısından en isabetli tercih olarak değerlendirmiştir. Âyetin "Akrabalarla bağı koparmaktan sakının!" anlamını destekleyen bu okuyuştaki lafız-akış uyumunu da güçlü bir delil kabul etmiştir. Ayrıca, mecrûr görünen fakat mahal yönünden mansub sayılabilen yapılara dair bilinen nahiv kaidelerini hatırlatarak bu tercihinin kıyasa daha uygun olduğunu vurgulamıştır.

⁵⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 2/403.

⁵⁷ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/252.

⁵⁸ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/6.

⁵⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhim Et-fayyîş (Kahire: Dâru'l Kütübî'l Mısriyye, 1964), 5/3; Yıldız, "Dilbilimsel Kaynaklarda Sahih Kıraatlere Yönelik Eleştirel Yaklaşımlar", 153.

⁶⁰ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1/375; Mekkî b. Ebî Tâlib, *Müşkil*, 1/187; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye fi ilmi me'âni'l-Kur'ân ve tefsîrihi ve ahkâmihî*, thk. Şeriat ve İslami Araştırmalar Grubu (Şârika Üniversitesi, 1429), 1/1214.

Böylece Mekkî'ye göre hem hüccete dayanan hem de Arap kullanımına en yakın olan kıraat, cumhurun benimsediği mansub kıraattir.⁶¹

2.3. Fiilin Başka Vezinde Okunması/Bâb Değişikliği

Kıraat farklılıkları içerisinde önemli bir yer tutan hususlardan biri de fiillerin farklı vezinlerde okunmasıdır. Bu tür farklılıklar, fiilin yapısında meydana gelen değişim yoluyla anlamda nüanslar ortaya çıkarabilmekte ve lafzın delalet alanını genişletebilmektedir. Özellikle bir harfin hazfî, teşdîdi veya hareke değişimi gibi unsurlar fiilin ait olduğu bâbı değiştirerek kıraatler arasında ihtilaf oluşmasına zemin hazırlamaktadır.

Konuyla alakalı olarak el-Enbiyâ 21/88 “نُنَجِّي الْمُؤْمِنِينَ” ifadesinde fiili İbn Âmir ve Âsım'ın râvisi Ebû Bekr Şu'be (ö. 193/809) iki nûn'dan birini hazfedip cîm harfini müşedded olarak “نَجِّي”, diğer kıraat imamı ise mezkûr kelimeyi ilk nûn'un dammesi, ikinci nûn'u sâkin ve cîm harfini tahfifle “نُنَجِّي” şeklinde okumuşlardır.⁶² Mekkî, burada tek nûn'la okunmasının gerekçesini fiilin meçhul yapılması ve masdarın gizlenerek fâil yerini doldurması olarak açıklamıştır. Bununla birlikte o, bu yaklaşımın iki açıdan problemlili bir ihtimal taşıdığını dile getirmiştir. Buna göre ilk sorun, gramer açısından fâil yerine geçmeye daha uygun olan unsurun masdar değil mef'ûl olmasıdır. Eğer fiil bu şekilde anlaşılıysaydı sonrasında gelen “الْمُؤْمِنِينَ” kelimesinin merfû olması gerekirdi ki bu durum mushaf hattına aykırı bir sonuç doğururdu. İkinci sorun ise fiilin mâzî kabul edilmesi halinde “رَمَى” ve “كَلَّمَ” fiillerinde olduğu gibi “نَجَّى” kelimesindeki yâ'nın mutlaka fethalı olması gerektiğidir. Fakat resm-i hatta görüldüğü üzere bu kıraatte yâ sükûn üzere bırakılmıştır. Netice olarak bu durum Arap dilinin temel kaideleriyle uyuşmamaktadır. Zikredilen bu iki sebepten dolayı söz konusu tercih müellif tarafından cevazdan uzak olarak nitelendirilmiştir.⁶³

Mekkî, isim zikretmeden bazı dilcilerin tek nûn'la okunan kıraatin ikinci nûn'un cîm harfi içinde ihfâ yoluyla gizlenmesi gibi bir yolla açıklanabileceğini söylemiştir. Ancak cîm üzerindeki şedde bu yorumla bağdaşmamaktadır. Zira ihfâ uygulaması şeddeli bir harfle birlikte düşünülemez. Benzer şekilde konuyla alakalı başka bir görüşte ikinci nûn'un cîm'e idgam edildiği ileri sürülmüştür. Fakat Mekkî, yine Arap dilinde nûn'un cîm harfine idgam edildiğine dair herhangi bir kullanımın bilinmemesi ve iki harf arasında idgamı mümkün kılacak türden ses yakınlığının bulunmaması sebebiyle böyle bir idgamın dil açısından mümtenî olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte tek nûn ile okuyanlar, söz konusu kelimenin bazı mushaflarda tek nûn ile yazılmış olmasını delil göstererek bu kıraati desteklemeye çalışmışlardır. Ancak cîm'in şeddeli, nûn'un dammeli ve yâ'nın sâkin olarak okunduğu bu rivayetin, Arap dili açısından sahih ve sağlam bir dayanağı bulunmamaktadır.⁶⁴ Ferrâ gibi bazı dilciler nûn harfinin cîm'e idgam edilmesinin câiz olmadığını, bu şekilde anlaşılmasının nedenini râvilerin vehmi olduğunu ifade etmiştir. Ferrâ'ya göre bu kelimedeki birincisi harekeli, ikincisi sâkin olmak üzere iki nûn bulunmaktadır. Ancak ihfâ sebebiyle ikinci nûn yazıda hazfedilmiştir.⁶⁵

Müellif, mezkûr kelimeyi iki nûn'la okuyanların delilini kelimenin aslının bu şekilde olmasına dayandırdıklarını ifade etmiştir. Buna göre fiilin muzârî kalıbında olması sebebiyle aslî harekesi damme olan yâ, Arap dilinde damme harekenin bazı konumlarda ağır kabul edilmesi sebebiyle sükûnla okunmuştur. Dolayısıyla “الْمُؤْمِنِينَ” kelimesinin mansub oluşu fiilin

⁶¹ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Kesf*, 1/376.

⁶² İbn Mücâhid, *Kitâbü's-Seb'a*, 430; Mekkî b. Ebî Tâlib, *Müşkil*, 2/481; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/324; Dimyâtî, *İthâf*, 394.

⁶³ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Kesf*, 2/113.

⁶⁴ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Kesf*, 2/113; Mekkî b. Ebî Tâlib, *Müşkil*, 2/482.

⁶⁵ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, 2/210; Fârisî, *el-Hüccce*, 5/259.

doğrudan onları hedef almasıyla açıklanmıştır. Mekkî, âyetteki fiilin Allah'a nispet edilmesinin "kurtuluşun yalnız O'ndan olduğuna" vurgu taşıdığını dile getirmiştir. Ayrıca mushaflarda kelimenin tek nûn'la resmedilmesi yazı sisteminde benzer harflerin yan yana gelmesinden kaynaklanan bir uygulamadır. Yani ikinci gelen nûn cîm harfine ihfâ edilmekte ve bu konuda kurrâ arasında ittifak bulunmaktadır. Netice olarak mezkûr fiil Yûnus 10/23'teki "فَلَمَّا أَنْجَاهُمْ" ifadesi gibi "أُنْجِيَ يُنْجِي" şeklinde if'âl babında türemiştir.⁶⁶

Mekkî, "نُنْجِي الْمُؤْمِنِينَ" kıraatindeki iki temel yaklaşımı sistematik biçimde karşılaştırmakta ve değerlendirmektedir. İbn Âmir⁶⁷ ve Âsım'ın râvisi Ebû Bekr Şu'be'ye nispet edilen "نُجِيَ" formundaki tek nûn'lu ve müşedded cîm'li okuyuş gerek meçhul fiil kabulünün nahiv açısından zayıflığı, gerek masdarın fail makamına geçirilmesinin Arapça kullanımına aykırılığı, gerekse "المؤمنين" kelimesinin mansub oluşunun tutarsızlığı sebebiyle Mekkî tarafından detaylı biçimde eleştirilmiştir. Netice olarak Mekkî, kurrânın ekserisinin kıraati olan "نُنْجِي" formundaki okuyuşu nahiv ve sarf kaideleriyle uyumu sebebiyle doğru bulmaktadır.⁶⁸

Sonuç

Mekkî b. Ebî Tâlib'in ilmî kişiliği ve metodolojik yaklaşımı, kıraat literatüründe kendisine özgü bir konum edinmesini sağlamıştır. Döneminin hem dil âlimleri hem de kıraat otoriteleri arasında yetişmiş bir âlim olarak Mekkî, rivayet temelli kıraat birikimi ile Arap dili alanındaki derin bilgisini dengeli biçimde birleştirmiştir. Bu yönüyle o, bir yandan kıraat imamlarının sahih rivayetlerini esas alırken diğer yandan dilcilerin nahiv ve sarf kaidelerinden istifade ederek okuyuştaki farklılıkları açıklamaya çalışmış ancak dilciler kadar katı ve reddiyeci bir tutum benimsememiştir. Onun benimsediği yöntem çoğu zaman teknik bir tenkît niteliğinde olup şahıs merkezli bir cerh veya ta'n haline dönüşmemekte, bilakis yapılan kıraat tercihlerinin dilsel ve kıraat usûlü açısından değerlendirilmesi şeklinde tezahür etmektedir. Böylece Mekkî, hem sahih kıraatleri koruyan hem de dil bilimsel duyarlılığı yüksek bir üslup benimseyerek literatürde kendine özgü metodolojik bir çizgi oluşturmuştur.

Müellif, kıraat ihtilaflarını ele alırken yer yer dilcilerin görüşlerine başvurarak ayrıntılı tahliller yapmakta, bazı okuyuşları lahn, müşkil, galat, kabih, kerîh, zayıf, hata gibi vasıflarla nitelendirerek ciddi eleştiriler yöneltmektedir. Ancak bu okuyuşları bütünüyle reddetmemekte, sahih kabul edilen rivayetler çerçevesinde değerlendirmeye devam etmektedir. Eleştirileri doğrudan kıraat imamlarının şahıslarına yöneltmeyip isim belirtmeden kıraat ihtilaflarının kendisine odaklanması, onun kurrânın genel tavrından ziyade okuyuştaki lafzî tercihler ve bu tercihlerin nahiv, kullanım yaygınlığı ve fasih Arapça ile uyumu üzerinden hüküm vermeyi önceliğini göstermektedir. Ayrıca Mekkî'nin çoğunluğun okuyuşunu hüccet olarak kabul etmesi hem rivayet hem de dil bakımından cumhurun tercihinin güvenilir bir ölçüt olarak gördüğünü göstermektedir. Özellikle idgam-izhar meselesinde izharı asıl okuyuş olarak değerlendirmesi, çoğunluğun tercihinin istinat etmesi ve bunu hem fasih Arapçanın kullanım normları hem de mushaf hattına uygunluk bakımından daha güçlü bulması, Mekkî'nin metodolojik

⁶⁶ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 22/114.

⁶⁷ Mekkî, İbn Âmir'in el-Bakara 2/117'de geçen "كُنْ فَيَكُونُ" ifadesindeki "فَيَكُونُ" şeklindeki nasb kıraatini birçok dilci gibi tenkit etmiştir. Müellif, İbn Âmir'in okuyuşunda "فَيَكُونُ" lafzının emir sigasıyla gelen "كُنْ" kelimesine, fâ harfiyle gelen cevap kabul edilmesi sebebiyle bu kıraati problemlilik olarak addetmiştir. Ona göre burada her ne kadar "كُنْ" emir sigasıyla gelmiş olsa da bu kelime mana bakımından emir olmayıp haber manası taşımaktadır. Zira ortada "ol" hitabına muhatap olan bir varlık bulunmamaktadır. Bu nedenle "كُنْ" lafzının gerçek bir emir kabul edilmesi ve "فَيَكُونُ" ifadesinin de onun cevabı yapılması, Mekkî tarafından zayıf olarak görülmüş ve eleştiriye tabi tutulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bk. Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 1/261; Rifat Ablay, "Müfessir ve Dilbilimcilerin İbn Amir Kıraatine Dilbilimsel ve Eleştirel Yaklaşımları", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/16 (2020), 39-51.

⁶⁸ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf*, 2/114.

yaklaşımının karakteristik yönlerinden biridir. Bununla birlikte sadece bu meselede değil diğer kıraat ihtilaflarında da ekseriyetle cumhurun kıraatini esas alması ve çoğunluğun okuyuşunu hüccet kabul etmesi, onun kıraat tercihlerini belirlerken hem dil hem rivayet temelinde ortak otoriteyi önceliğini açıkça ortaya koymaktadır. Mushaf hattına aykırı düşen okuyuşlara temkinli yaklaşması ve münferit rivayetleri eleştirmesi de bu yaklaşımı pekiştiren unsurlardır. Sonuç olarak Mekki'nin eleştirel tavrı, şahıs merkezli bir reddiye değil teknik bir tahlil ve ilmî ölçütlere dayalı bir ayırım ortaya koymakta, böylece hem kıraat tenkidi literatürünü zenginleştirmekte hem de sahih kıraatler üzerine yapılan çağdaş araştırmalara metodolojik bir derinlik kazandırmaktadır.

Kaynakça

- Ablay, Rifat. "Müfessir ve Dilbilimcilerin İbn Amir Kıraatine Dilbilimsel ve Eleştirel Yaklaşımları". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/16 (2020), 39-51. <https://doi.org/10.34085/buifd.772869>
- Acar, Mehmet Maşuk. "Zemahşerî'nin Sahih Kıraatlere Yönelik Eleştirilerinin Analizi (el-Keşşâf Örneği)". ed. Ömer Aslan - Hasan Özalp. *Bütün Yönleriyle Zemahşerî* 3 (2023), 61-72.
- Ahfeş, Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşiî el-Belhî el-Evsat. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Mahmud Kırâa. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü Hanci, 1990.
- Akbaba, Arif. "Mekkî b. Ebî Tâlib'in Vakf-İbtidâ İlmine Yaklaşım Biçimi (el-Hidâye ilâ bülûğî'n-nihâye Örneği)". *Kocaeli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/2 (2023), 326-352. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10431534>
- Bayrakturan, Osman. "Kıraatlerin Sınırlandırılması Meselesi". *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11 (2018), 121-144.
- Çakıcı, İrfan. "İlk Dört Asırda Şâz Kıraatlere Yönetilen Eleştiriler Üzerine Bir İnceleme". *Rumeli İslâm Araştırmaları Dergisi* 4/7 (2021), 266-287.
- Çardak, Fatih vd. "Mekkî b. Ebî Talib'in el-Hidâye İsimli Eserinde Mürcie ve Mu'tezile Mezheplerine Yönelik Eleştirisi". *Beşerî ve Vahyî İlimlerin Entegrasyonu: Mevcut ve Beklentiler*, 247-266.
- Çardak, Fatih. "Mekkî b. Ebî Tâlib'in Nesih Konusuna Yaklaşımı:" *Academic Platform Journal of Islamic Research (APJIR)* 7/2 (2023), 193-207. <https://doi.org/10.52115/apjir.1328453>
- Çelik, İmran. "Müberred'in Kıraatlere Yaklaşımı ve Sahih Kıraat Eleştirisi". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2024), 125-152. <https://doi.org/10.51553/bozifder.1529217>
- Dağ, Mehmet. "Kıraat İlminde Şâz Kavramı -Kavramın Anlamsal Dönüşümü ve Gerçek Anlamının Tespitine Dair". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 7/2 (2007), 57-110.
- Dânî, Ebû Amr. *Kitâbü't-Teysîr fi'l-kırâ'âti's-seba'*. thk. Otto Pretzl. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1984.
- Dânî. *el-Müktefâ fi'l-Vakfi ve'l-İbtidâ*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987.
- Dilsiz, Mustafa. "Tefsirde Tenkit Geleneği ve Mekkî b. Ebû Tâlib'in 'el-Hidâye' İsimli Tefsirinde Dilbilimsel Tenkitler". *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 11/4 (2024), 2741-2762.
- Dimyâtî, Ahmed b. Muhammed. *İthâfî fudâlâi'l-beşer bi'l-kırâ'âti'l-erbe'ate aşar*. thk. Şa'ban Muhammed İsmail. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1407.
- Ebû Şâme, İbrâhîm el-Makdisî. *İbrâzü'l-me'ânî min hurzi'l-emânî*. ed. İbrâhîm Atve İvaz. 2 Cilt. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî Matbaası, 1402.
- Ergenç. *Mekkî b. Ebî Tâlib ve et-Tebîra fi'l-Kıraati's-Seb' Adh Eserinin Kıraat İlmindeki Yeri*. Van: Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Fârisî, Ebû Alî Hasen b Ahmed b Abdilgaffâr Ebû Ali. *el-Hücce fi ileli'l-kırâ'âti's-seb'*. 7 Cilt. Kahire: Merkezi Tahkiki Türas, 1983.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Ali en-Neccâr - Ahmed Yûsuf Necâtî. 3 Cilt. Mısır: Dâr-u'l Mısriyye, 1983.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî. *Mu'cemü Mekâyisil'lüğa*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Kâhire, 1972.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed. *el-Hücce fi'l-kırâ'âti's-seb'*. Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1979.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrerem b. Ali, Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn el-Ensârî el-İfrîkî. *Lisânü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr b. Ahmed b. Mûsâ. *Kitâbü's-Seb'a fi'l-kırâ'at*. thk. Şevki Dayf. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1972.
- İbn Zencele, Abdurrahman b. Muhammed. *Hüccetü'l-kırâ'ât*. thk. Saîd el-Efgânî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2014.

- İbnü'l Cezerî, Ebü'l-Hayr Yûsuf. *Tahbîru't-Teysîr fî kırââtî'l-eimmeti'l- 'aşere*. thk. M. Müflih Kudât. Amman: Dâru'l-Furkân, 2000.
- İbnü'l-Cezerî. *en-Neşr fî'l-kırâ'âtî'l-'aşr*. thk. Muhammed ed-Dabba'. 2 Cilt. Beyrut: Dâr-u'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1431.
- İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî. *el-Usûl fî'n-Nahv*. thk. Abdülhüseyn el-Fetli. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Kılıç, Servet. "Mekkî b. Ebî Tâlib'in Sahih Kırâat Kriterlerine Yaklaşımı". *Genç Mütefekkirler Dergisi* 2/2 (2021), 230-257.
- Koyuncu, Recep. "Mekkî b. Ebî Tâlib'in el-Keşf 'an Vücûhi'l-Kırâ'âtî's-Seb' Adlı Eserine Tevcühü'l-Kırâ'at Bağlamında Bir Bakış". *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 6/12 (2019), 313-344.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kurân*. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrâhim Etfayyîş. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l Kütübî'l Mısriyye, 1964.
- Kütükoğlu, Ahmet. "Kastallânî'nin Mütevâtir Kırâatlere Yönelik Eleştirilere Yaklaşımı". *Hararan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/39 (2018), 171-210.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *et-Tebşira fî'l-kıraati's-seb'*. thk. Muhammed Gavs en-Nedvî. Bombay: Dâru's-Selefiyye, 2. Basım, 1982.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *Müşkilü i'râbu'l-Kur'ân*. thk. Hâtım Sâlih ed-Dâmin. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1405.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye fî ilmi me'âni'l-Kur'ân ve tefsîrihi ve ahkâmihi*. thk. Şeriat ve İslami Araştırmalar Grubu. 12 Cilt. Şârîka Üniversitesi, 1429.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *el-İbâne an me'âni'l-kırâât*. thk. Abdülfettah İsmail Şelebî. Kahire: Dâru Nahzati Mısır, t.s.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *el-Keşf 'an vücûhi'l-kırâ'âtî's-seb' ve 'ilelihâ ve hiccihâ*. thk. Muhyiddîn Ramadân. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1981.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil el-Murâdî el-Mısırî. *İ'râbü'l-Kur'ân*. thk. Züheyr Gâzî Zâid. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kutub, 1409.
- Nisâbü'rî, Ahmed b. el-Hüseyn b. Mihran. *el-Mebsût fî'l-kırâ'âtî'l-'aşr*. thk. Sebî' Hamza Hâkimî. Şâm: Mecma'u'l-Luğa el-Arabiyye, 1981.
- Sanur, Rıdvan. "Mekkî b. Ebî Talib ve Ebû'l-Ferec İbnu'l-Cevzî'ye Göre Nesih Problemi". *Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/1 (2022), 32-47.
- Sawas, Abdullah. "Mekkî b. Ebî Tâlib'in Kırâat İlmine Katkısı". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/13 (2020), 290-315.
- Sîbeveyhi, Osman b. Kanber. *el-Kitâb*. thk. Abdüsselam Harun. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü Hanci, 1988.
- Taşpınar, Kadir. "Ebû Amr'ın Eleştiriye Konu Olan Sahih Kırâatleri". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2022), 117-140. <https://doi.org/10.32950/rteuifd.1189453>
- Taşpınar, Kadir. "Râzî'nin Sahih Kırâatlere Yönelik Eleştirilerinde Zemahşerî Etkisi". *Kilitbahir* 22 (2023), 123-139. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7748616>
- Yıldız, Süleyman. "Dilbilimsel Kaynaklarda Sahih Kırâatlere Yönelik Eleştirel Yaklaşımlar". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2023), 134-164. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1258595>
- Yiğit, İdris. "Hicri İlk Dört Asırda Sahih Kırâatlere Yönelik Eleştiriler ve Sebepleri". *Artuklu Akademi: Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 12/1 (2025), 288-308.
- Yiğit, İdris. *Temel Meseleleriyle Kırâat ve Tecvid İlminde Lahn Olgusu*. Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2024.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhim. *Me'âni'l-Kur'âni ve İ'râbuhu*. thk. Abdulcelîl Abduh Şelebî. Beyrut: Âlemü'l Kütüb, 1988.